

शोधामृत

(कला, मानविकी और सामाजिक विज्ञान की अंतर्राष्ट्रीय सहकर्मी समीक्षित, मूल्यांकित, त्रैमासिक शोध पत्रिका)

ISSN : 3048-9296 (Online)

3049-2890 (Print)

IIFS Impact Factor-5.375

Vol.-3; issue-3 (July-Sept.) 2026

Page No- 35-43

©2026 Shodhaamrit

<https://shodhaamrit.gyanvividha.com>

Author's :

सुरज छेत्री

शोधार्थी, नेपाली विभाग, उत्तर बङ्ग
विश्वविद्यालय, राजा राममोहनपुर,
दार्जिलिङ.

Corresponding Author :

सुरज छेत्री

शोधार्थी, नेपाली विभाग, उत्तर बङ्ग
विश्वविद्यालय, राजा राममोहनपुर,
दार्जिलिङ.

नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा नारी : विषयवस्तु, सांस्कृतिक चेतना र लैङ्गिक अनुभवको तुलनात्मक अध्ययन

सार : लोकगीत कुनै पनि समाजको सामूहिक स्मृति, सांस्कृतिक सम्पदा तथा जीवनदर्शनको मौखिक अभिव्यक्ति हो। यसमा समुदायको सामाजिक संरचना, सांस्कृतिक मूल्य-मान्यता, धार्मिक आस्था, आर्थिक अवस्था, पारिवारिक सम्बन्ध तथा जीवनानुभव कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त भएका हुन्छन्। लिखित साहित्यको विकास हुनुभन्दा धेरै अघिदेखि नै लोकगीतले जनजीवनका सुख-दुःख, प्रेम-वियोग, उत्सव, श्रम, संस्कार तथा सामाजिक परिवर्तनका विविध पक्षलाई पुस्तौँदेखि पुस्तासम्म संरक्षण गर्दै आएको छ। यस कारण लोकगीतलाई कुनै पनि समुदायको सांस्कृतिक इतिहास र सामूहिक चेतनाको जीवित दस्तावेज मानिन्छ।

नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीत हिमालयी सभ्यताका दुई महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक सम्पदा हुन्। नेपाल र भारतको उत्तराखण्डस्थित कुमाउँ क्षेत्रबीच रहेको भौगोलिक निकटता, ऐतिहासिक सम्बन्ध, धार्मिक विश्वास, वैवाहिक सम्पर्क तथा सांस्कृतिक आदानप्रदानका कारण यी दुवै लोकपरम्परामा उल्लेखनीय समानता पाइन्छ। यद्यपि भाषिक स्वरूप, स्थानीय संस्कृति, सामाजिक संरचना तथा जीवनशैलीका आधारमा केही विशिष्ट भिन्नताहरू पनि विकसित भएका छन्। यी समानता र भिन्नताको केन्द्रमा नारीको जीवन, भूमिका तथा अनुभव विशेष रूपमा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ।

प्रस्तुत अनुसन्धान लेखको उद्देश्य नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा नारीको प्रतिनिधित्व, सामाजिक अवस्था, सांस्कृतिक भूमिका तथा लैङ्गिक अनुभवको तुलनात्मक अध्ययन गर्नु हो। अध्ययनका लागि नेपाली र कुमाउँनी लोकगीतका प्रतिनिधि गीतलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा तथा लोकसाहित्य, तुलनात्मक साहित्य र नारीवादी समालोचनासम्बन्धी पुस्तक तथा अनुसन्धानलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। अध्ययन गुणात्मक तथा तुलनात्मक अनुसन्धान पद्धतिमा आधारित छ।

अध्ययनबाट प्रेम, दाम्पत्य सम्बन्ध, प्रवास, वियोग, मातृत्व, घरेलु श्रम, सासू-बुहारी सम्बन्ध तथा नारी चेतना नेपाली र कुमाउँनी

दुवै लोकपरम्पराका प्रमुख विषय रहेको देखिन्छ। नेपाली लोकगीतमा प्रकृतिपरक बिम्ब, भावनात्मक विस्तार तथा आत्मीय संवादको प्रभाव बढी पाइन्छ भने कुमाउँनी लोकगीतमा पर्वतीय जीवन, सैनिक परम्परा, श्रम, प्रवास तथा प्रतीक्षाको भाव अत्यन्त प्रभावकारी रूपमा अभिव्यक्त भएको छ। दुवै परम्पराले नारीलाई परिवार र समाजको आधारस्तम्भ, संस्कृतिकी संवाहक तथा संघर्षशील व्यक्तित्वका रूपमा चित्रण गरेका छन्। साथै, लोकगीतहरूले पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाभित्र नारीले भोग्नुपरेका असमानता, श्रम तथा मौन प्रतिरोधलाई पनि जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्।

यस अध्ययनले नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतबीचको सांस्कृतिक निकटता र भिन्नताको तुलनात्मक विश्लेषण गर्दै हिमालयी समाजमा नारीको सामाजिक तथा सांस्कृतिक योगदानलाई स्पष्ट पारेको छ। यसले लोकगीतलाई मनोरञ्जनको माध्यम मात्र नभई नारीजीवनको सामाजिक इतिहास, सांस्कृतिक चेतना तथा सामूहिक स्मृतिको महत्त्वपूर्ण स्रोतका रूपमा स्थापित गर्दछ।

मुख्य शब्द : नेपाली लोकगीत, कुमाउँनी लोकगीत, नारी, तुलनात्मक साहित्य, लोकसंस्कृति, सांस्कृतिक चेतना, लैङ्गिक अध्ययन।

1. परिचय : लोकसाहित्य मानव सभ्यताको प्रारम्भिक सांस्कृतिक अभिव्यक्तिमध्ये एक हो। मानवले आफ्नो जीवनका अनुभूति, विश्वास, संघर्ष, श्रम तथा सामाजिक अनुभवलाई मौखिक परम्परामार्फत अभिव्यक्त गर्ने क्रममा लोकगीतको जन्म भएको मानिन्छ। समयक्रममा यिनै गीतहरू समुदायको साझा सम्पत्ति बने र पुस्तकलेदेखि पुस्तासम्म मौखिक रूपमा हस्तान्तरण हुँदै आजसम्म जीवित रहेका छन्। त्यसैले लोकगीतलाई कुनै एक व्यक्तिको सिर्जना नभई सम्पूर्ण समुदायको सामूहिक अनुभवको कलात्मक अभिव्यक्ति मानिन्छ।

नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीत हिमालयी लोकसंस्कृतिका दुई समृद्ध शाखा हुन्। नेपाल र कुमाउँ क्षेत्रबीच प्राचीनकालदेखि व्यापार, तीर्थयात्रा, वैवाहिक सम्बन्ध तथा सांस्कृतिक आदानप्रदान हुँदै आएको छ। यस कारण दुवै समाजका भाषा, संस्कृति, लोकविश्वास, संस्कार तथा जीवनशैलीमा उल्लेखनीय समानता पाइन्छ। यद्यपि स्थानीय परिवेश, सामाजिक संरचना तथा भाषिक भिन्नताले प्रत्येक लोकपरम्परालाई आफ्नै विशिष्ट पहिचान प्रदान गरेको छ।

यी लोकगीतमा नारीको उपस्थिति अत्यन्त व्यापक र बहुआयामिक छ। उनी प्रेमिका, पत्नी, छोरी, बुहारी तथा आमाका रूपमा मात्र सीमित छैनन्; कृषक, घस्यारी, श्रमिक, संस्कृतिकी संरक्षिका तथा सामाजिक मूल्यहरूको संवाहकका रूपमा पनि चित्रित भएकी छन्। नारीका प्रेम, त्याग, श्रम, मातृत्व, वियोग, प्रवास, सामाजिक विभेद तथा आत्मसम्मानका विविध पक्ष लोकगीतमा अत्यन्त स्वाभाविक रूपमा अभिव्यक्त भएका छन्। यसले लोकगीतलाई नारीजीवनको सामाजिक तथा सांस्कृतिक इतिहास अध्ययन गर्ने महत्त्वपूर्ण स्रोत बनाएको छ।

यद्यपि नेपाली र कुमाउँनी लोकसाहित्यका सम्बन्धमा पर्याप्त अनुसन्धान भएको पाइन्छ, नारीको तुलनात्मक अध्ययन भने अपेक्षाकृत न्यून देखिन्छ। अधिकांश अध्ययनहरू लोकगीतको सङ्कलन, भाषिक विशेषता तथा सांस्कृतिक पक्षमा केन्द्रित छन्। नारीको प्रतिनिधित्व, लैङ्गिक अनुभव तथा सांस्कृतिक भूमिकालाई केन्द्रमा राखी गरिएको तुलनात्मक अनुसन्धान सीमित रहेको देखिन्छ। प्रस्तुत अध्ययनले यही अनुसन्धानगत रिक्ततालाई पूर्ति गर्ने प्रयास गरेको छ।

यस अनुसन्धानको मुख्य उद्देश्य नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा नारीको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा भावनात्मक अवस्थाको तुलनात्मक विश्लेषण गर्नु हो। प्रेम, दाम्पत्य सम्बन्ध, प्रवास, मातृत्व, घरेलु श्रम, सासू-बुहारी सम्बन्ध तथा नारी चेतनाजस्ता विषयका आधारमा दुवै लोकपरम्पराको विश्लेषण गरी समानता र भिन्नतालाई उजागर गरिएको छ। यस अध्ययनले हिमालयी समाजमा नारीको योगदान, सांस्कृतिक भूमिका तथा जीवनसंघर्षलाई बुझ्न नयाँ दृष्टिकोण प्रदान गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।

2. अनुसन्धान विधि : प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक (Qualitative) तथा तुलनात्मक (Comparative) अनुसन्धान

पद्धतिमा आधारित छ। गुणात्मक अनुसन्धानले साहित्यिक कृतिमा निहित भाव, विचार, सांस्कृतिक चेतना तथा सामाजिक यथार्थको गहिरो विश्लेषण गर्न सहयोग पुर्याउने भएकाले यस अध्ययनका लागि यही पद्धतिलाई उपयुक्त मानिएको छ। साथै, तुलनात्मक साहित्यको सिद्धान्तलाई आधार मानी नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा नारीको प्रतिनिधित्व, सामाजिक अवस्था तथा सांस्कृतिक भूमिकाको समानता र भिन्नताको अध्ययन गरिएको छ।

अध्ययनका लागि नेपाली र कुमाउँनी लोकगीतका प्रतिनिधि गीतहरूलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा चयन गरिएको छ। प्रेम, दाम्पत्य सम्बन्ध, प्रवास, मातृत्व, सासू-बुहारी सम्बन्ध, घरेलु श्रम तथा नारी चेतनासँग सम्बन्धित गीतहरूलाई विश्लेषणका आधार बनाइएको छ। त्यसैगरी लोकसाहित्य, तुलनात्मक साहित्य, नारीवादी समालोचना तथा सांस्कृतिक अध्ययनसम्बन्धी पुस्तक, अनुसन्धान लेख, शोधप्रबन्ध तथा जर्नललाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ।

अध्ययनमा विषयवस्तु विश्लेषण, तुलनात्मक अध्ययन पद्धति तथा नारीवादी समालोचनात्मक दृष्टिकोण लाई प्रमुख विश्लेषणात्मक आधारका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। गीतमा प्रयुक्त बिम्ब, प्रतीक, लोकविश्वास, सांस्कृतिक सन्दर्भ, सामाजिक सम्बन्ध तथा भावात्मक संरचनाको विश्लेषण गरी नारीको जीवनअनुभवलाई व्याख्या गरिएको छ। साथै, नेपाली र कुमाउँनी समाजका सांस्कृतिक सन्दर्भलाई ध्यानमा राख्दै समानता र भिन्नताको वस्तुनिष्ठ मूल्याङ्कन गरिएको छ।

यस अध्ययनको उद्देश्य कुनै एक लोकपरम्परालाई श्रेष्ठ वा न्यून प्रमाणित गर्नु नभई दुवै लोकपरम्परामा अभिव्यक्त नारीजीवनका विविध आयामलाई तुलनात्मक दृष्टिले व्याख्या गर्नु हो। त्यसैले विश्लेषणका क्रममा साहित्यिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक सन्दर्भलाई समान महत्त्व दिइएको छ।

3. विश्लेषण

3.1 प्रेम तथा आत्मीयता : प्रेम लोकसाहित्यको सर्वाधिक जीवन्त र सार्वकालिक विषय हो। नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा प्रेम केवल स्त्री-पुरुषबीचको आकर्षणमा सीमित नभई विश्वास, आत्मीयता, समर्पण, धैर्य, प्रतीक्षा तथा सामाजिक मर्यादासँग सम्बन्धित देखिन्छ। हिमालयी समाजमा प्रेमलाई पारिवारिक सम्बन्धको आधार तथा सांस्कृतिक मूल्यको अभिन्न अङ्गका रूपमा स्वीकार गरिएको छ। त्यसैले दुवै लोकपरम्परामा नारीको प्रेम भावुक मात्र नभई जिम्मेवार, मर्यादित र दीर्घकालीन सम्बन्धको प्रतीकका रूपमा चित्रित भएको पाइन्छ।

नेपाली लोकगीत :

"हावा चल्यो सरर,
शिरमा रिबन फरर।
आउँदै गर हजुर,
माया नमारा।"

यस गीतमा प्रेमिकाले प्रियजनप्रति आफ्नो विश्वास र आत्मीयता व्यक्त गरेकी छिन्। "हावा" र "रिबन" जस्ता बिम्बले यौवन, सौन्दर्य र जीवन्तताको संकेत गर्छन् भने "माया नमारा" भन्ने अभिव्यक्तिले प्रेममा स्थिरता, निष्ठा र विश्वासको अपेक्षा प्रकट गर्दछ। यहाँ प्रेम केवल व्यक्तिगत भावना नभई सम्बन्धलाई जीवनभर टिकाइराख्ने नैतिक प्रतिबद्धताका रूपमा चित्रित भएको छ।

कुमाउँनी लोकगीत :

अल्मोड़ा की मोहनी,
हँसनी किलै नै।
हँसना हँसै छै,
बुलानी किलै नै।

यस गीतमा नारीको मुस्कानलाई प्रेमको मूल आधारका रूपमा चित्रण गरिएको छ। "मोहनी" शब्दले बाह्य सौन्दर्य मात्र नभई आत्मीयता, शालीनता र सहज व्यवहारलाई पनि जनाउँछ। गीतको शैली अत्यन्त संक्षिप्त र सांकेतिक छ,

तर त्यसले प्रेमको गहिरो भावलाई प्रभावकारी रूपमा व्यक्त गर्दछ। कुमाउँनी लोकगीतमा प्रेमको अभिव्यक्ति प्रत्यक्षभन्दा अप्रत्यक्ष र प्रतीकात्मक हुने विशेषता यस गीतमा स्पष्ट देखिन्छ।

तुलनात्मक विश्लेषण : नेपाली लोकगीतमा प्रेमको अभिव्यक्ति भावप्रधान, संवादात्मक तथा प्रकृतिका बिम्बमार्फत विस्तृत रूपमा गरिएको पाइन्छ। यसको विपरीत, कुमाउँनी लोकगीतमा प्रेम संक्षिप्त, सांकेतिक तथा व्यवहारिक जीवनसँग गाँसिएको देखिन्छ। यद्यपि दुवै परम्परामा नारी प्रेमको केन्द्रमा रहेकी छिन्। उनी प्रेममा समर्पित, विश्वासयोग्य तथा सम्बन्धप्रति उत्तरदायी पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएकी छन्। यसले हिमालयी समाजमा प्रेमलाई व्यक्तिगत अनुभूति मात्र नभई सामाजिक तथा सांस्कृतिक मूल्यका रूपमा स्वीकार गरिएको तथ्यलाई पुष्टि गर्दछ।

3.2 पति-पत्नी सम्बन्ध, प्रवास तथा वियोग : हिमालयी समाजको सामाजिक-आर्थिक संरचनामा प्रवास (परदेशगमन) एक महत्त्वपूर्ण यथार्थ हो। नेपाल तथा कुमाउँ दुवै क्षेत्रमा पुरुषहरू जीविकोपार्जन, सैनिक सेवा वा व्यापारका लागि लामो समय घरभन्दा बाहिर बस्ने परम्परा रहेको छ। यस परिस्थितिले परिवारको सम्पूर्ण जिम्मेवारी महिलाको काँधमा आएको छ। फलस्वरूप लोकगीतमा पत्नीको प्रेम, प्रतीक्षा, चिन्ता, एक्लोपन तथा पुनर्मिलनको आकाङ्क्षा अत्यन्त मार्मिक रूपमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ। यी गीतहरूले नारीको व्यक्तिगत पीडामात्र नभई हिमालयी समाजको सामाजिक यथार्थलाई पनि उद्घाटित गर्दछन्।

नेपाली लोकगीत :

"मेरो माया विदेशै हुनलाई,
रेलको झ्यालमा बसेर रुनलाई।
मर्रे भने राइफलको सिरानी,
बाँचे भने यही बाटो फिरनी।"

यस गीतमा परदेश जाने प्रियजनप्रतिको पत्नीको भावनात्मक अवस्था चित्रित गरिएको छ। "रेलको झ्याल" ले बिछोडको क्षणलाई जीवन्त बनाउँछ भने "राइफलको सिरानी" ले सैनिक जीवनको जोखिम र अनिश्चित भविष्यलाई संकेत गर्दछ। "बाँचे भने यही बाटो फिरनी" भन्ने पङ्क्तिले पुनर्मिलनप्रतिको आशा र दाम्पत्य सम्बन्धमा रहेको अटल विश्वासलाई अभिव्यक्त गर्दछ। यस गीतमा नारीको प्रेम केवल भावुकता होइन, धैर्य, प्रतीक्षा र विश्वासको प्रतीक बनेको छ।

कुमाउँनी लोकगीत :

"स्वामी म्यारा परदेश,
मैं याद ऐँछ सुरसुर।
परदेशी स्वामी ज्यूकी
याद आई जैछ।
घाँस काटनै हात कटीनो,
बगंछ रगत।
मैं तेरी नराई
लागि जैछ बखत-बखत।"

यस गीतमा परदेशमा रहेका पतिको सम्झनामा बाँचिरहेकी पत्नीको मनोदशा चित्रित गरिएको छ। घाँस काट्ने क्रममा हातमा चोट लागे पनि उनको मन पतिको सम्झनामै अल्झिएको छ। "घाँस काटनै हात कटीनो" भन्ने पङ्क्तिले महिलाको कठोर श्रमलाई देखाउँछ भने "तेरी नराई लागि जैछ" भन्ने अभिव्यक्तिले प्रेम र वियोगको गहिराइलाई व्यक्त गर्दछ। यहाँ श्रम र प्रेम एकैसाथ प्रस्तुत भएका छन्, जुन कुमाउँनी लोकजीवनको विशेषता हो।

तुलनात्मक विश्लेषण : नेपाली तथा कुमाउँनी दुवै लोकगीतमा प्रवास दाम्पत्य जीवनको प्रमुख विषयका रूपमा देखिन्छ। नेपाली लोकगीतमा बिछोडको भाव, पुनर्मिलनको आशा र भावनात्मक संवेदनालाई विशेष महत्त्व दिइएको छ। कुमाउँनी लोकगीतमा भने प्रवाससँगै महिलाको दैनिक श्रम, पारिवारिक उत्तरदायित्व र मानसिक दृढतालाई समान रूपमा चित्रण गरिएको पाइन्छ। नेपाली गीतमा सैनिक जीवनको जोखिम र पत्नीको प्रतीक्षा

प्रमुख रूपमा प्रस्तुत भएको छ भने कुमाउँनी गीतमा पर्वतीय जीवनको कठोर श्रम र पतिको अनुपस्थितिमा महिलाले निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्व बढी मुखर देखिन्छ।

दुवै लोकपरम्परामा पत्नीलाई केवल प्रतीक्षारत पात्रका रूपमा चित्रण गरिएको छैन। उनी परिवारको संरक्षिका, श्रमशील गृहिणी तथा सांस्कृतिक मूल्यहरूको संवाहकका रूपमा प्रस्तुत भएकी छन्। वियोगको अवस्थाले उनको प्रेमलाई कमजोर बनाउँदैन; बरु सम्बन्धप्रतिको निष्ठा, धैर्य र आत्मबललाई अझ सुदृढ बनाउँछ। यस अर्थमा प्रवाससम्बन्धी लोकगीतहरू दाम्पत्य सम्बन्धको भावनात्मक पक्षका साथै हिमालयी समाजमा महिलाले निर्वाह गरेको सामाजिक उत्तरदायित्वको सशक्त दस्तावेजका रूपमा स्थापित भएका छन्।

3.3 मातृत्व तथा पारिवारिक सम्बन्ध : मातृत्व नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतको अत्यन्त संवेदनशील र महत्त्वपूर्ण विषय हो। मातृत्वलाई केवल जैविक सम्बन्धका रूपमा नभई वात्सल्य, त्याग, ममता, संरक्षण तथा संस्कारको प्रतीकका रूपमा चित्रण गरिएको पाइन्छ। हिमालयी समाजमा आमा परिवारको केन्द्रबिन्दु मानिन्छिन्। सन्तानको पालनपोषण, परिवारको संरक्षण तथा सांस्कृतिक मूल्यहरूको हस्तान्तरणमा उनको भूमिका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यही कारण लोकगीतमा आमाको माया, सन्तानप्रतिको चिन्ता तथा परिवारप्रतिको उत्तरदायित्व बारम्बार अभिव्यक्त भएको पाइन्छ।

नेपाली लोकगीत :

"आमा दियौ जन्म,
बाबुले कर्म।
आमा भए संसार,
बाबु भए धर्म।"

यस गीतमा आमालाई जीवनको मूल स्रोतका रूपमा चित्रण गरिएको छ। "आमा दियौ जन्म" भन्ने पङ्क्तिमा मातृत्वको जैविक पक्षलाई मात्र होइन, सन्तानप्रतिको माया, त्याग र संरक्षणको भावलाई पनि अभिव्यक्त गर्दछ। बाबुको भूमिका जीवननिर्वाह र सामाजिक उत्तरदायित्वसँग जोडिएको देखाइए पनि आमालाई परिवारको भावनात्मक केन्द्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसले नेपाली समाजमा मातृत्वप्रतिको उच्च सम्मानलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।

कुमाउँनी लोकगीत :

"हे मेरी ईजा,
तेरो माया न्यारी।
दुःख सुख सबैमा
तुँ भई सहारी।"

यस गीतमा "ईजा" (आमा) लाई सन्तानको पहिलो आश्रयका रूपमा चित्रण गरिएको छ। आमाको माया निःस्वार्थ, निष्कलङ्क र जीवनभर साथ दिने शक्तिका रूपमा प्रस्तुत भएको छ। कुमाउँनी लोकपरम्परामा आमालाई केवल परिवारको सदस्य नभई संस्कार, नैतिकता र पारिवारिक एकताको आधार मानिएको पाइन्छ। गीतले आमाको भावनात्मक योगदानलाई अत्यन्त सहज तर प्रभावकारी ढङ्गले अभिव्यक्त गरेको छ।

तुलनात्मक विश्लेषण : नेपाली तथा कुमाउँनी दुवै लोकगीतमा मातृत्वलाई सर्वोच्च मानवीय मूल्यका रूपमा प्रतिष्ठा दिइएको छ। नेपाली लोकगीतमा आमाको माया, त्याग र पारिवारिक सम्बन्धको भावनात्मक पक्ष बढी मुखर देखिन्छ। कुमाउँनी लोकगीतमा आमालाई कठिन पर्वतीय जीवनमा परिवारलाई एकताबद्ध राख्ने, श्रमशील तथा संस्कार प्रदान गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा चित्रण गरिएको छ। दुवै परम्परामा आमाप्रतिको सम्मान, वात्सल्य र समर्पण समान रूपमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ।

यसरी मातृत्वसम्बन्धी लोकगीतहरूले नारीलाई केवल सन्तान जन्माउने व्यक्तिका रूपमा होइन, परिवार, संस्कृति र समाजको आधारशिलाका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। यी गीतहरूले हिमालयी समाजमा मातृत्वको गरिमा, पारिवारिक सम्बन्धको आत्मीयता तथा महिलाको सांस्कृतिक भूमिकालाई सशक्त रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन्।

3.4 सासू-बुहारी सम्बन्ध : पारिवारिक संरचना र नारीको जीवनानुभव : नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा सासू-बुहारी सम्बन्ध नारीजीवनको अत्यन्त यथार्थपरक पक्षका रूपमा चित्रित भएको पाइन्छ। विवाहपछि महिलाले नयाँ परिवार, नयाँ परिवेश र नयाँ सामाजिक उत्तरदायित्व स्वीकार गर्नुपर्ने हुन्छ। यस क्रममा उनले घरपरिवारको सम्पूर्ण दायित्व वहन गर्नुका साथै सासू, नन्द तथा अन्य सदस्यहरूको अपेक्षा पूरा गर्नुपर्छ। यही सामाजिक यथार्थ लोकगीतमा पीडा, संघर्ष, सहनशीलता र आत्मसंयमका विविध रूपमार्फत अभिव्यक्त भएको छ। यस्ता गीतहरूले नारीको व्यक्तिगत वेदनामात्र होइन, पितृसत्तात्मक पारिवारिक संरचनाको यथार्थलाई पनि उजागर गर्छन्।

नेपाली लोकगीत :

"नन्द भन्थे अलच्छिन,
सासू भन्थे चोथाले।
दिनभरि काम गरें,
बिना खाजा-पानीले।"

यस गीतमा बुहारीको श्रम, अपमान र मानसिक पीडाको चित्रण गरिएको छ। दिनभरि घरको सम्पूर्ण काम सम्पन्न गरे पनि उसले प्रशंसा होइन, सासू र नन्दको तिरस्कार मात्र पाउँछे। **"बिना खाजा-पानीले"** भन्ने अभिव्यक्तिले महिलाको अदृश्य श्रम र त्यसप्रतिको सामाजिक उपेक्षालाई स्पष्ट पार्छ। यस गीतले बुहारीको जीवनलाई सेवा र सहनशीलताको पर्यायका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ।

कुमाउँनी लोकगीत :

"रेवती बोझू डाल बुझि,
रेवती ईजा सुप।
आजकल व्वारि मुख लागनि,
हे जा वे सासु, चुप।"

यस गीतमा सासू-बुहारीबीचको तनावपूर्ण सम्बन्ध चित्रित गरिएको छ। बुहारीले निरन्तर श्रम गरे पनि उसको व्यवहारमाथि प्रश्न उठाइन्छ। **"हे जा वे सासु, चुप"** भन्ने पङ्क्तिहरूले पारिवारिक विवाद, आपसी अविश्वास र महिलाले भोग्नुपरेको मानसिक दबाबलाई संकेत गर्दछ। कुमाउँनी समाजको पारिवारिक संरचनामा बुहारीले आफ्नो अस्तित्व स्थापित गर्न भोग्नुपर्ने कठिनाई यस गीतमा स्पष्ट रूपमा अभिव्यक्त भएको छ।

तुलनात्मक विश्लेषण : नेपाली तथा कुमाउँनी दुवै लोकगीतमा सासू-बुहारी सम्बन्धलाई केवल व्यक्तिगत द्वन्द्वका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छैन। यो पितृसत्तात्मक समाजभित्र महिलाले भोग्नुपरेको शक्ति-सम्बन्ध, श्रमको असमान वितरण र सामाजिक अपेक्षाको प्रतिनिधि विषय बनेर आएको छ। नेपाली लोकगीतमा बुहारीको भावनात्मक पीडा र श्रमप्रति समाजको उदासीनता बढी मुखर देखिन्छ भने कुमाउँनी लोकगीतमा पारिवारिक अनुशासन, मौन सहनशीलता तथा सम्बन्धभित्रको मनोवैज्ञानिक तनावलाई बढी महत्त्व दिइएको छ।

यसरी दुवै लोकपरम्पराले बुहारीलाई परिवारको आधारभूत श्रमशक्ति भए पनि निर्णय प्रक्रियाबाट टाढा राखिएको यथार्थलाई उजागर गरेका छन्। लोकगीतले महिलाको मौन वेदना, सहिष्णुता र आत्मबललाई सशक्त रूपमा अभिव्यक्त गर्दै हिमालयी समाजको पारिवारिक संरचनाको आलोचनात्मक चित्र प्रस्तुत गरेका छन्।

3.5 घरेलु श्रम तथा लैङ्गिक असमानता : नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा नारीको घरेलु श्रम र लैङ्गिक असमानता अत्यन्त महत्त्वपूर्ण विषयका रूपमा प्रस्तुत भएका छन्। परम्परागत हिमालयी समाजमा महिलाले घर, परिवार, कृषि तथा पशुपालनको सम्पूर्ण दायित्व निर्वाह गरे पनि उनको श्रमलाई प्रायः कर्तव्यका रूपमा मात्र हेरिएको छ। घरभित्रको श्रमलाई आर्थिक मूल्य नदिइनु, छोरी र छोराबीच अवसरमा विभेद गरिनु तथा महिलामाथि दोहोरो कार्यभार पर्नुजस्ता यथार्थ लोकगीतमा सशक्त रूपमा अभिव्यक्त भएका छन्। यी गीतहरूले नारीको मौन पीडालाई मात्र होइन, समाजमा विद्यमान लैङ्गिक विभेदप्रति अप्रत्यक्ष प्रतिरोध पनि प्रस्तुत गरेका छन्।

नेपाली लोकगीत :

"हामीलाई भने
जुठा भाँडा माझ लगाउँछन्।"

भाइलाई भने
झोला भरी कापी-कलम।
दाउरा-घाँस गर्नुपर्छ
पढ्ने बेलामा।"

यस गीतले बाल्यकालदेखि नै छोरी र छोराबीच गरिने असमान व्यवहारलाई स्पष्ट रूपमा चित्रण गरेको छ। छोरालाई शिक्षा र भविष्य निर्माणको अवसर प्रदान गरिन्छ भने छोरीलाई घरेलु काममा सीमित गरिन्छ। "झोला भरी कापी-कलम" र "जुठा भाँडा माझ" जस्ता बिम्बले लैङ्गिक विभेदको यथार्थलाई प्रभावकारी ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन्। यस गीतले महिलाको श्रमलाई स्वाभाविक कर्तव्य मान्ने सामाजिक मानसिकताको आलोचना गर्दछ।

कुमाउँनी लोकगीत :

"घाँस काट्न गै गेँ,
काँधमा भारी बोकी।
घर आइ रोटी पकाई,
फेरि पानी ढोकी।"

यस गीतमा पर्वतीय महिलाको दैनिक जीवन अत्यन्त यथार्थ रूपमा चित्रित भएको छ। घाँस काट्ने, दाउरा ल्याउने, पानी बोक्ने, खाना पकाउने तथा परिवारको सम्पूर्ण दायित्व वहन गर्ने महिलाको निरन्तर श्रम यहाँ अभिव्यक्त भएको छ। यी कार्यहरूलाई परिवारको आधार मानिए पनि त्यसको उचित मूल्याङ्कन नहुनु कुमाउँनी लोकगीतको महत्त्वपूर्ण सामाजिक सन्देश हो। महिलाको श्रम आर्थिक उत्पादनसँग प्रत्यक्ष जोडिए पनि त्यसलाई सामाजिक मान्यता कम प्राप्त भएको यथार्थ यस गीतले उजागर गर्दछ।

तुलनात्मक विश्लेषण : नेपाली तथा कुमाउँनी दुवै लोकगीतमा महिलाको घरेलु तथा कृषि श्रमलाई परिवारको आधारका रूपमा स्वीकार गरिएको छ। नेपाली लोकगीतमा लैङ्गिक विभेद, विशेषतः छोरीलाई शिक्षाबाट वञ्चित गरिने सामाजिक प्रवृत्तिको आलोचना गरिएको छ। कुमाउँनी लोकगीतमा पर्वतीय जीवनका कारण महिलाले वहन गर्नुपर्ने शारीरिक श्रम, सहनशीलता तथा जिम्मेवारीलाई बढी महत्त्व दिइएको पाइन्छ।

दुवै लोकपरम्पराले महिलाको श्रमलाई केवल घरेलु दायित्वका रूपमा नभई परिवार, समाज र संस्कृतिको निरन्तरताको आधारका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। साथै, लोकगीतहरूले महिलाको अदृश्य श्रमप्रति समाजको उदासीन दृष्टिकोणलाई प्रश्न गर्दै लैङ्गिक समानताको आवश्यकता पनि अप्रत्यक्ष रूपमा व्यक्त गरेका छन्। यस दृष्टिले नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीत नारीको श्रम, संघर्ष र सामाजिक योगदानका सशक्त सांस्कृतिक अभिलेखका रूपमा स्थापित भएका छन्।

3.6 नारी चेतना, आत्मसम्मान तथा प्रतिरोध : नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा नारीलाई केवल सहने, त्याग गर्ने वा मौन रहने पात्रका रूपमा मात्र चित्रण गरिएको छैन। समयक्रममा लोकगीतहरूमा महिलाको आत्मसम्मान, स्वाभिमान, अधिकारप्रतिको चेतना तथा अन्यायविरुद्धको प्रतिरोध पनि अभिव्यक्त भएको पाइन्छ। यद्यपि यो प्रतिरोध प्रत्यक्ष विद्रोहको रूपमा नभई सांकेतिक अभिव्यक्ति, प्रश्न, व्यङ्ग्य, आत्मकथन तथा पीडाको सार्वजनिक अभिव्यक्तिका माध्यमबाट प्रस्तुत भएको देखिन्छ। यसले नारीलाई सामाजिक परिवर्तनको संवाहक तथा आफ्ना अधिकारप्रति सचेत व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित गर्दछ।

नेपाली लोकगीत :

"यस्तो घरमा दिनुभयो,
आँखा फुटेर।
सासू-नन्द कुरा लगाउँछन्,
पति कुट्न थाल्छन्।
माइतीको नाम छोएर
दिनहुँ गाली गर्छन्।"

यस गीतमा विवाहपश्चात् महिलाले भोग्नुपरेको मानसिक तथा शारीरिक हिंसाको यथार्थ चित्रण गरिएको छ।

गीतमा नारी आफ्नो पीडालाई मौन रूपमा सहेर बस्दिनन्; बरु आफ्ना अनुभवलाई सार्वजनिक रूपमा अभिव्यक्त गर्छिन्। यही अभिव्यक्ति प्रतिरोधको प्रारम्भिक स्वर हो। लोकगीतले घरेलु हिंसा, पारिवारिक असमानता तथा महिलाको असुरक्षित अवस्थाप्रति समाजको ध्यानाकर्षण गराउँछ। यस अर्थमा गीत सामाजिक आलोचनाको प्रभावकारी माध्यम बनेको छ।

कुमाऊँनी लोकगीत : "तुमरि ले चिट्टी मैकै मिलि गैछ, स्वामी।

सासु ले झगड करि,

व्वारि चुपै रनि।

पराया कि मै चेलि,

हमर को हई।"

यस गीतमा बुहारीले आफ्ना दुःख र पीडालाई परदेशमा रहेका पतिको नाममा लेखिएको चिट्ठीमार्फत व्यक्त गरेकी छिन्। "पराया कि मै चेलि" भन्ने पङ्क्तिले विवाहपछि महिलाको पहिचान, अपनत्व तथा अस्तित्वसम्बन्धी गम्भीर प्रश्न उठाएको छ। बुहारी प्रत्यक्ष विद्रोह गर्दिनन्, तर आफ्नो अवस्थाप्रति प्रश्न उठाउँछिन्। यही प्रश्न नै नारी चेतना र आत्मसम्मानको अभिव्यक्ति हो। कुमाऊँनी लोकगीतमा यस्तो मौन प्रतिरोध अत्यन्त प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ।

तुलनात्मक विश्लेषण : नेपाली तथा कुमाऊँनी दुवै लोकगीतमा नारी चेतना प्रत्यक्ष राजनीतिक आन्दोलनका रूपमा होइन, दैनिक जीवनका अनुभवबाट विकसित सामाजिक चेतनाका रूपमा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ। नेपाली लोकगीतमा अन्याय, हिंसा र विभेदप्रति प्रत्यक्ष असन्तोष व्यक्त गरिएको पाइन्छ भने कुमाऊँनी लोकगीतमा मौन पीडा, आत्मसंवाद र प्रश्नमार्फत प्रतिरोधको स्वर सुनिन्छ।

दुवै परम्पराले महिलालाई असहाय पात्रका रूपमा मात्र चित्रण गरेका छैनन्; उनी आफ्नो अस्तित्व, सम्मान र अधिकारप्रति सचेत व्यक्तित्वका रूपमा प्रस्तुत भएकी छन्। यसरी लोकगीतले महिलाको आत्मसम्मान, सामाजिक चेतना तथा परिवर्तनको आकाङ्क्षालाई अभिव्यक्त गर्दै पितृसत्तात्मक संरचनाको आलोचना गरेका छन्। त्यसैले नेपाली तथा कुमाऊँनी लोकगीत नारीका भावनात्मक अभिव्यक्तिमात्र नभई सामाजिक न्याय, समानता र मानवीय गरिमाको पक्षमा उभिएका सशक्त सांस्कृतिक दस्तावेज हुन्।

4. निष्कर्ष : प्रस्तुत अध्ययनले नेपाली तथा कुमाऊँनी लोकगीतमा नारीको बहुआयामिक स्वरूपलाई तुलनात्मक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरेको छ। अध्ययनबाट दुवै लोकपरम्परामा नारी केवल प्रेमिका, पत्नी वा आमाका रूपमा सीमित नरही परिवार, समाज र संस्कृतिकी प्रमुख संवाहकका रूपमा स्थापित भएको तथ्य स्पष्ट भएको छ। लोकगीतहरूमा नारीका प्रेम, त्याग, मातृत्व, श्रम, वियोग, सामाजिक उत्तरदायित्व, आत्मसम्मान तथा संघर्षका विविध पक्ष जीवन्त रूपमा अभिव्यक्त भएका छन्। यसले लोकगीतलाई मनोरञ्जनको माध्यम मात्र नभई समाजको सांस्कृतिक स्मृति, जीवनदर्शन तथा ऐतिहासिक अनुभवको मौखिक अभिलेखका रूपमा स्थापित गर्दछ। अध्ययनबाट नेपाली तथा कुमाऊँनी लोकगीतबीच उल्लेखनीय सांस्कृतिक समानता रहेको देखिन्छ। दुवै परम्परामा प्रेम, दाम्पत्य सम्बन्ध, प्रवास, मातृत्व, घरेलु श्रम तथा पारिवारिक सम्बन्धजस्ता विषय प्रमुख रूपमा प्रस्तुत भएका छन्। नारीलाई परिवारको भावनात्मक केन्द्र, संस्कारकी संवाहक तथा सामाजिक एकताको आधारका रूपमा चित्रण गरिएको छ। त्यस्तै, महिलाले भोग्नुपरेका पीडा, श्रम, असमानता र सामाजिक चुनौतीलाई पनि दुवै लोकपरम्पराले यथार्थपरक रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन्।

यद्यपि यी दुई लोकपरम्परामा केही विशिष्ट भिन्नतासमेत देखिन्छन्। नेपाली लोकगीतमा प्रकृतिपरक बिम्ब, भावनात्मक विस्तार, प्रेमको कोमल अभिव्यक्ति तथा आत्मीय संवाद बढी प्रभावकारी देखिन्छ। यसको विपरीत, कुमाऊँनी लोकगीतमा पर्वतीय जीवनको कठोर यथार्थ, सैनिक परम्परा, प्रवास, श्रम तथा महिलाको सहनशीलतालाई विशेष महत्त्व दिइएको पाइन्छ। नेपाली लोकगीतमा भावप्रधानता प्रबल देखिन्छ भने कुमाऊँनी लोकगीतमा यथार्थपरक जीवनानुभव र श्रमसंस्कृतिको प्रभाव बढी स्पष्ट देखिन्छ।

नारीवादी दृष्टिकोणबाट हेर्दा दुवै लोकगीतमा महिलाले भोगेका लैङ्गिक विभेद, घरेलु श्रमको असमान वितरण, सामाजिक नियन्त्रण तथा पितृसत्तात्मक संरचनाको प्रभाव स्पष्ट रूपमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ। तथापि महिलालाई केवल पीडित पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छैन; उनी धैर्य, आत्मबल, त्याग, कर्तव्यपरायणता तथा आत्मसम्मानले सम्पन्न व्यक्तित्वका रूपमा चित्रित भएकी छन्। कतिपय गीतमा महिलाले आफ्ना अनुभूति, असन्तोष तथा अधिकारप्रतिको चेतनालाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा अभिव्यक्त गरेकी छन्, जसले लोकगीतभित्र नारी चेतनाको क्रमिक विकासलाई संकेत गर्दछ।

यस अध्ययनले नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतबीचको सांस्कृतिक सम्बन्धलाई थप स्पष्ट पार्नुका साथै हिमालयी समाजमा नारीको ऐतिहासिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक योगदानलाई उजागर गरेको छ। तुलनात्मक अध्ययनका आधारमा यी दुवै लोकपरम्परा एउटै सांस्कृतिक धरातलमा विकसित भए पनि स्थानीय जीवनपद्धति, भाषिक विशेषता तथा सामाजिक संरचनाका कारण आफ्नै विशिष्ट पहिचान निर्माण गर्न सफल भएका छन्।

अन्ततः, नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीत नारीका भावनात्मक अभिव्यक्तिको माध्यम मात्र होइनन्; ती समाजको सांस्कृतिक इतिहास, लैङ्गिक सम्बन्ध, पारिवारिक संरचना तथा सामूहिक चेतनाका महत्वपूर्ण दस्तावेज हुन्। भविष्यमा लोकगीतमा नारीको आर्थिक भूमिका, लोकविश्वास, धार्मिक चेतना, पर्यावरणीय दृष्टि तथा समकालीन परिवर्तनका प्रभावलाई केन्द्रमा राखी थप अन्तरविषयक अनुसन्धान गरिनु आवश्यक देखिन्छ।

सन्दर्भ सूची :

नेपाली अनि कुमाउँनी पुस्तकहरू :

1. आचार्य, कृष्णप्रसाद। (2063)। *लोकसाहित्य, पूर्व आधुनिक नेपाली साहित्य र आधुनिक नेपाली निबन्ध*। कीर्तिपुर: क्षितिज प्रकाशन।
2. लामिछाने, कपिलदेव। (2068)। *नेपाली लोकगीतको अध्ययन*। काठमाडौं: विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा. लि.
3. लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद। (2063)। *लोकवाताविज्ञान र लोकसाहित्य*। काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
4. पन्त, कालीभक्त। (सम्पा./भूमिका)। *हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास* (प्रयोग गरिएको संस्करणअनुसार प्रकाशन विवरण उल्लेख गर्ने।)
5. पराजुली, कृष्णप्रसाद। (2057)। *नेपाली लोकगीतको आलोका*। काठमाडौं: वीणा प्रकाशन प्रा. लि.
6. रावल, बेनीजङ्गम। (2063)। *सन्दर्भ: लोकगीतका*। काठमाडौं: भृकुटी एकाडेमिक पब्लिकेसन।
7. श्रेष्ठ, तेजप्रकाश। (2044)। *अछामी लोक साहित्य*। काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार।
8. शर्मा, नन्दा। (2068)। *बाल लोक गीत*। काठमाडौं: नेपाली लोकबाजा सङ्ग्रहालय।
9. पोखरिया, देवसिंह। (2005)। *कुमाउँनी लोकगीत*। अल्मोडा: श्याम प्रकाशन।
10. पोखरिया, देवसिंह। (2008)। *कुमाउँ की लोकसंस्कृति और लोकगीत*। हल्द्वानी: अङ्कित प्रकाशन।
11. शर्मा, डी. डी. (2012)। *उत्तराखण्ड के लोक साहित्य का आयामी परिदृश्य*। हल्द्वानी: अङ्कित प्रकाशन।
12. शाह, इला। (2008)। *कुमाउँनी लोकगीतों का समाजशास्त्रीय अध्ययन*। हल्द्वानी: अङ्कित प्रकाशन।

English Books :

1. Beauvoir, S. de. (2011). *The Second Sex* (C. Borde & S. Malovany-Chevallier, Trans.). Vintage Books. (Original work published 1949).
2. Culler, J. (2000). *Literary Theory: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
3. Eagleton, T. (2008). *Literary Theory: An Introduction* (2nd ed.). University of Minnesota Press.
4. Endraswara, S. (2013). *Folklore Nusantara: Hakikat, Bentuk, dan Fungsi*. Ombak.